

**ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ
ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ XVIII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՄԻՆ – XIX ԴԱՐԻ ՍԿԶԻՆ**

**THE POLICY OF THE OTTOMAN EMPIRE IN EASTERN CAUCASUS IN THE
SECOND HALF OF THE 18TH AND THE BEGINNING OF THE 19TH CENTRIES**

**ПОЛИТИКА ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ НА ВОСТОЧНОМ КАВКАЗЕ ВО
ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII – НАЧАЛЕ XIX ВВ.**

Անահիտ Թովմասյան

Anahit Tovmasyan

Анаит Товмасын

Մատենադարան, Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ, Հայաստան
The Matenadaran, the Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts, Armenia
Матенадаран, научно-исследовательский институт древних рукописей имени М. Маштоца, Армения

anahittovmasyan@matenadaran.am

Ներկայացվել է՝ 30.04.2024; գրախոսվել է՝ 04.02.2025; ընդունվել է՝ 18.04.2025

Received: 30.04.2024; Revised: 04.02.2025; Accepted: 18.04.2025

Представлено: 30.04.2024; рецензировано: 04.02.2025; принято: 18.04.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով

© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence

© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.1-80

Ամփոփում – Աշխարհագրական բարենպաստ դիրքի շնորհիվ Արևելյան Կովկասը մշտապես եղել է տարածաշրջանի խոշոր տերությունների ռազմավարական շահերի բախման գոտի, որոնցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր իր ազդեցությունը տարածել այնտեղ: Դարեր շարունակ Կովկասն ընդհանրապես և Արևելյան Կովկասը, մասնավորապես, եղել են Օսմանյան կայսրության արտաքին քաղաքականության կարևոր ուղղություններից: Օգտվելով Իրանական տերության թուլացումից և մասնատումից՝ XVIII դարի 50-ական թթ. սկզբին Օսմանյան կայսրությունն ակտիվացնում է իր քաղաքականությունն Արևելյան Կովկասում: Չհաշտվելով Կովկասում ռուսական դիրքերի ամրապնդման հետ՝ մի շարք պատերազմներում պարտված և թուլացած Օսմանյան կայսրությունը մտադիր չէր հրաժարվել նրա նկատմամբ իր դարավոր հավակնություններից: Նման իրավիճակում Օսմանյան կայսրությունը վարում էր դիվանագիտական պայքար՝ իրականացնելով այսպես կոչված փափուկ ուժի քաղաքականությունը: XVIII դարի երկրորդ կեսին – XIX դարի սկզբին մեծաքանակ գործակալներ սուլթանական հրովարտակներով և թանկարժեք նվերներով ուղարկվում էին այսրկովկասյան խաների ու դադստանյան տիրակալների մոտ: Վերջիններիս գործունեությունը հատկապես ակտիվանում էր ռուս-թուրքական պատերազմների նախօրեին և պատերազմների ընթացքում: Թուրք գործակալները փորձում էին գումարով, առատաձեռն պարգևներով սիրաշահել տեղական կառավարիչներին, այդպիսով իրականացնել հակառուսական քարոզչություն և, օգտագոր-

ծելով կրոնական լծակները, հրահրել նրանց ընդդեմ Ռուսաստանի: Օսմանյան կայսրության վարած կովկասյան քաղաքականության հիմնական միտումների և առանձնահատկությունների վերաբերյալ առատ տեղեկություններ են հաղորդում տարբեր արխիվային հավաքածուներում գետեղված տարաբնույթ և բազմալեզու փաստաթղթերը, որոնց համեմատական ուսումնասիրությունը նոր մանրամասներով է հարստացնում Արևելյան Կովկասի XVIII դարի երկրորդ կեսի – XIX դարի սկզբի պատմությունը:

Abstract – Thanks to its advantageous geographical location, the Eastern Caucasus has always been a zone of conflict for the strategic interests of major powers in the region. For centuries, the Caucasus, especially the Eastern Caucasus, were important directions of Ottoman foreign policy. Seizing the opportunity presented by the weakening and fragmentation of the Iranian state in the early 1750s, the Ottoman Empire intensified its policies in the Eastern Caucasus. Unwilling to accept the growing Russian influence in the Caucasus, the Ottoman Empire, which had suffered defeats in a series of wars and was weakened, embarked on a diplomatic struggle. In the second half of the 18th century and the early 19th century, a significant number of agents were dispatched to the Transcaucasian khans and Dagestani rulers, bearing Sultan's proclamations and valuable gifts. These emissaries attempted to influence the local rulers through financial incentives and generous gifts, as well as by using religious leverage to turn them against Russia. A wealth of information on the main trends and peculiarities of the Ottoman Empire's Caucasian policy is provided by various multilingual documents kept in archival collections, the comparative study of which enriches the history of the Eastern Caucasus in the second half of the 18th – the beginning of the 19th century with new details.

Аннотация – Благодаря своему выгодному географическому положению Восточный Кавказ всегда являлся зоной конфликта стратегических интересов крупнейших держав региона. На протяжении столетий Кавказ в целом и Восточный Кавказ в частности были важными направлениями внешней политики Османской империи. Воспользовавшись ослаблением и раздробленностью иранской державы, в начале 50-х годов XVIII века Османская империя активизировала свою политику на Восточном Кавказе. Не смирившись с усилением российских позиций на Кавказе, Османская империя, потерпевшая поражение и ослабленная в ряде войн, не собиралась отказываться от своих многовековых притязаний на него. В такой ситуации Османская империя вела дипломатическую борьбу, реализуя так называемую политику мягкой силы. Во второй половине XVIII и начале XIX веков к закавказским ханам и дагестанским правителям направлялось огромное число агентов с султанскими прокламациями и дорогими дарами. Деятельность последнего особенно активизировалась накануне и во время русско-турецких войн. Турецкие агенты пытались заслужить расположение местных правителей, ведя таким образом антироссийскую пропаганду и, используя религиозные рычаги, настраивая их против России. Обширную информацию об основных направлениях и особенностях кавказской политики Османской империи дают разнообразные и многоязычные документы, хранящиеся в различных архивных фондах, сравнительное изучение которых обогащает историю Восточного Кавказа второй половины XVIII – начала XIX в. новыми подробностями.

Հիմնաբառեր – Արևելյան Կովկաս, Դաղստան, կայսրություն, փաստաթղթեր, դիվանագիտություն:

Keywords – Eastern Caucasus, Dagestan, Empire, documents, Diplomacy.

Ключевые слова – Восточный Кавказ, Дагестан, империя, документы, дипломатия.

Ներածություն

Արևելյան Կովկասի պատմությունը լի է ռազմաքաղաքական վայրիվերումներով ու բախումներով, որոնց անաչառ ուսումնասիրությունը և նորահայտ փաստերը գիտական շրջանառության մեջ դնելը հայ պատմագիտության արդի խնդիրներից է: Գտնվելով Արևմուտքը Արևելքին կապող ռազմաքաղաքական և առևտրատնտեսական ճանապարհների խաչմերուկում՝ Արևելյան Կովկասը մշտապես եղել է քաղաքական զարգացումների կիզակետում: XVIII–XIX դդ. ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող այս տարածքում ազդեցության հասնելու համար բախվում էին տարածաշրջանի երեք խոշոր տերությունների՝ Ռուսաստանի, Օսմանյան կայսրության և Իրանի շահերը, որոնցից յուրաքանչյուրը հավակնում էր իր վերահսկողությունը սահմանել տեղի կառավարիչների և ժողովուրդների վրա:

Սույն ուսումնասիրությամբ նպատակ է հետապնդվում առանձնացնել և քննության առնել XVIII դարի վերջին և XIX դարի առաջին կեսին Արևելյան Կովկասում Օսմանյան կայսրության վարած քաղաքականությանը վերաբերող և պատմական կարևորություն ներկայացնող փաստաթղթերն ու նյութերը: Հոդվածի շրջանակում արխիվային տարաբնույթ և տարալեզու փաստաթղթերի՝ սուլթանական հրովարտակաների, օսմանյան պաշտոնական փաստաթղթերի և պատմագիրների վկայությունների, ռուսական ռազմական հրամանատարների, դիվանագետների հաղորդումների, նամակների և այլ կարևոր աղբյուրների ընձեռած տվյալների քննության միջոցով կփորձենք լուսաբանել և նոր փաստերով հարստացնել դիտարկվող ժամանակահատվածում օսմանյան քաղաքականության այդ ուղղության հիմնական միտումներն ու առանձնահատկությունները:

Օսմանյան կայսրության 1750–1760-ական թթ. կովկասյան քաղաքականության առանձնահատկությունները

XVIII դարի կեսերին իրավիճակը Արևելյան Այսրկովկասում բավականին բարդ էր: 1747 թ. Նադիր շահի սպանությունից հետո իրանական պետությունը մեծ արագությամբ սկսել էր քայքայվել: XVIII դարի 50-ական թթ. սկզբին Իրանը տրոհվել էր միմյանց դեմ անընդհատ պայքարող ինքնիշխան վարչաքաղաքական միավորների: Նախկին պարսկական կուսակալությունների տարածքում ձևավորվել էին տասնյակից ավելի մանր ու միջին խանություններ (Մխիթարյան 2018, 19):

Օգտվելով իրանական տերության թուլացումից և մասնատումից՝ XVIII դարի կեսերին պայքար էր ընթանում Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև Արևելյան Կովկասում գերիշխանության հասնելու համար, որը շարունակվում էր նաև XIX դարի ընթացքում: XVIII դարում Ռուսաստանը զենքի ուժով և տեղական ֆեոդալների աջակցության շնորհիվ ամրապնդել էր իր դիրքերը Կովկասում. դրա հետ ոչ մի կերպ չէր կարողանում հաշտվել սուլթանական Թուրքիան: Վերջինս, Ռուսաստանին պարտված լինելով մի շարք պատերազմներում, վարում էր դիվանագիտական պայքար՝ իրականացնելով այսպես կոչված փափուկ ուժի քաղաքականությունը:

Դիտարկվող տարածաշրջանում Օսմանյան կայսրությունը իր քաղաքական պայքարն իրականացնում էր երկու ուղղությամբ՝ հակառուսական քարոզչություն և կրոնական գործոնի շահարկում: Իր ազդեցությունը տարածելու և տեղական կառավարիչներին իր կողմը գրավելու նպատակով Օսմանյան կայսրությունը սկսում է մեծաքանակ գործակալներ ուղարկել Արևելյան Կովկաս, որոնք գումարով, թանկարժեք նվերներով փորձում էին սիրաշահել տեղական կառավարիչներին և, օգտագործելով կրոնական լծակները, հրահրել նրանց ընդդեմ Ռուսաստանի: Թուրք գործակալներն իրենց հետ բերում էին նաև սուլթանական ֆերմաններ, որոնցում ամփոփված էր սուլթանի կոչը մահմեդական խաներին՝ միավորվել Օսմանյան կայսրության շուրջ:

Շեյխերի (մահմեդական բարձր հոգևորական՝ իրավագետ և աստվածաբան), սաիդների (հավատացյալ, որ իր հավատքի և բարի գործերի շնորհիվ ապագայում կհասնի երջանկության), մոլլաների (կոչում, որը տրվում է հայտնի կրոնագետների կամ որոշ իսլամական հասարակություններում որոշակի մակարդակի կրթություն ստացած մարդկանց) և դերվիշների (մահմեդականների թափառական կրոնավոր) անվան տակ գործող գործակալները ակտիվ հակառուսական քարոզչություն էին իրականացնում՝ կոչ անելով «իսկական հավատացյալներին» դուրս գալ ի պաշտպանություն իսլամի՝ ընդդեմ անհավատների ոտնձգությունների: Օսմանյան կայսրությունը նպատակ էր հետապնդում, միավորելով տարածաշրջանի մահմեդականներին, ոգեշնչել նրանց պայքարել «անհավատների» (այսինքն՝ ռուսների) դեմ: Այդ իսկ պատճառով թուրք գործակալները գաղափարներ էին տարածում այն մասին, որ Ռուսաստանի առաջխաղացման դեպքում մահմեդական բնակչությունը հավատափոխ կլինի, իսկ կովկասյան ֆեոդալները կարտաքսվեն: Դերբենդի Ֆաթի Ալի խանին, օրինակ, ասում էին, որ ռուսների օրոք նա «խոզապահ է լինելու» (РГАДА, разряд XVIII, оп. 1–4, д. 13, ч. 4, л. 342–343): Միաժամանակ առատաձեռն նվերներ էին ուղարկվում կովկասյան տիրակալներին՝ նրանց սիրաշահելու համար: Իսկ թուրքական ծառայության անցած լեռնաբնակներին խոստանում էին վճարել մեծ գումարներ: Ախալցխայի փաշայի միջոցով միայն Ավարայի Օմար (Ումմա) խանին էր տրվել 500 քիսե կամ քսակ փող (Бытков 1869, 178. յուրաքանչյուր քիսեն պարունակում էր 500 դուրուշ):

Ինչպես նշում է օսմանյան արքունի պաշտոնական տարեգիր Ջևդեթ փաշան, Թուրքիան գործադրում էր «ամեն հնարավոր ջանք՝ Կովկասի ցեղերին իր կողմը գրավելու և այս տարրերից ռուսների դեմ ուժ պատրաստելու համար»: Այնուհետև պատմագիրը հավելում է, որ կովկասյան ցեղերն «Օսմանյան կառավարության հովանավորությունը իրենց համար փրկություն պիտի համարեն և դրա համար երախտագետ լինեն» (Սաֆրաստյան 1961, 231):

XVIII դարի 60-ական թթ. վերջին նկատվում է թուրք գործակալների գործունեության ակտիվացում: 1768–1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում սուլթանական ֆերմաններով և թանկարժեք նվերներով գործակալներ էին ուղարկվել կովկասյան գրեթե բոլոր տիրակալների մոտ: Օսմանյան կայս-

րությունը ձգտում էր, Արևելյան Կովկասի ազդեցիկ խաների նույնակրոնության փաստը օգտագործելով, նրանց աջակցությունը ստանալ ընթացիկ պատերազմում:

Վրաստանում Ռուսաստանի գործերի հավատարմատար կնյազ Ա. Մոուրավովը 1769 թ. հոկտեմբերի 7-ին հայտնում է Վրաստանում ռուսական ջոկատի պետ, գեներալ-մայոր կոմս Գ.Գ. Տոտլեբենին, որ թուրքերից ներկայացուցիչներ ուղարկվեցին Դերբենդի Ղուբա Խանի մոտ՝ համոզելու լեզգիներին զինվել Ռուսաստանի դեմ՝ հօգուտ Թուրքիայի: Ձեկուցվում է նաև, որ թուրքական քաղաքներում զորքի կուտակումներ չկան, իսկ այդ քաղաքներում ապրող հայերից ու վրացիներից խել են հրացաններն ու թրերը (Гаджиев 1988, 132): Օսմանյան Թուրքիայի ջանքերը, սակայն, հաջողությամբ չպսակվեցին: 1769 թ. հուլիսին Ֆաթի Ալի խանը մերժեց օսմանցիների առաջարկները և հրաժարվեց ընդունել իրեն հանձնված նվերները. «Ինձ դա պետք չէ: Ես կբավարարվեմ իմ կապիտալով», – պատասխանել է նա սուլթանի գործակալներին (Гаджиев 1988, 314–315):

Ռուս-թուրքական նոր պատերազմի նախապատրաստությունը 1774–1787 թթ.

1768–1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի պարտությունից հետո սուլթանական Թուրքիան չէր հրաժարվում Կովկասին տիրելու մտքից և սկսում է նոր պատերազմին նախապատրաստվելու աշխատանքները: Նախքան նոր պատերազմը Օսմանյան կայսրությունը ցանկանում էր ամրապնդել իր դիրքերը տարածաշրջանում և մեծացնել ազդեցությունը տեղական տիրակալների շրջանում:

Օսմանյան կայսրության հեռահար նպատակների մասին է վկայում Սուլթան Աբդուլհամիդ I-ի (1773–1789) ժամանակաշրջանի 2 փաստաթուղթ:

1779 թ. հունիսի 26-ին Չըլդրի (Ախալցխայի) վալի (վիլայեթի կառավարիչ, կուսակալ, նահանգապետ) Սուլեյման փաշան դիմում է սուլթանին՝ առաջարկելով կայսերական հրամանագիր տալ՝ կանխելու Շիրվանի և Դաղստանի խաների հարձակումը Ղարաբաղի վրա:

Փաստաթղթում մասնավորապես նշվում է, որ Շիրվանի Հուսեյն խանը պայմանավորվել է Ղուբայի Ֆաթի Ալի խանի հետ, և, հնազանդվելով Դաղստանի կառավարիչներ Կայտագի խանի և Ակուշայի խանի ցանկությանը, որոշել են հարձակվել Ղարաբաղի խանի վրա: Չնայած այն հանգամանքին, որ այս գործողությամբ Բարձր կառավարությունը (այսինքն՝ Թուրքիան) որևէ վնաս չի կրի, այնուամենայնիվ, Դաղստանի մահմեդական բնակչության գործերին Իրանի միջամտությունը և ղզլբաշների (այսինքն՝ պարսիկների) օգնությունը բացառելու նպատակով Չըլդրի վալի Սուլեյման փաշան առաջարկում է Ղարաբաղի վրա հարձակումը կանխելու ֆերման արձակել (Binark 1992, 69):

Արդեն 1779 թ. հուլիսին բարձրագույն դիվանը, Չըլդրի վալի Սուլեյման փաշայի առաջարկության հիման վրա, հրամանագիր է արձակում Ղարաբաղի վրա հարձակումը կանխելու մասին, իսկ Աբդուլհամիդ I-ի հրովարտակի պատճենները ուղարկվում են Դաղստանի էմիրներ Կայտագի Ուսումի խանին և Ակուշի քաղիին (Binark 1992, 69–70):

Ռուսաստանի դեմ առաջիկա պատերազմին ընդառաջ՝ 1779–80 թթ., Օսմանյան կայսրությունը ակտիվորեն զենք էր մատակարարում Դաղստանի լեռնականներին (РГАДА, разряд XXIII, оп. 1–3, д. 9, ч. 2, л. 133):

1783 թվականին Գեորգիայան պայմանագրի (Бутков 1869, 122) կնքումից և Վրաստանը Ռուսաստանին միացնելուց հետո Օսմանյան կայսրությունը արագացրեց պատերազմին պատրաստվելու աշխատանքները:

Պատերազմին նախապատրաստվելու պայմաններում Արևելյան Կովկասում ակտիվացել էին սուլթանի գործակալները, որոնց նպատակն էր դաշինք կազմել այսրկովկասյան և դաղստանյան տիրակալների հետ և պատերազմ հրահրել տեղի մահմեդականներին ոչ միայն Ռուսաստանի, այլ նաև Վրաստանի դեմ:

Այս նպատակով ակտիվ գործունեություն սկսեցին ծավալել սահմանային փաշաները: Սեդարեթի (բարձր պաշտոնյա Օսմանյան կայսրությունում. համարվում էր սուլթանի բացարձակ տեղակալը) կողմից գրություններ և հրամաններ ուղարկվեցին Էրզրումի, Բայազետի, Ախալցխայի և Կարսի փաշաներին: Հատուկ նամակներ ուղարկվեցին նաև այսրկովկասյան խաներին և Դաղստանի մի շարք տիրակալների՝ հայտնելով, որ զորք հավաքեն և Ռուսաստանի հնարավոր հարձակման դեպքում քաջաբար դիմադրություն ցույց տան (Սաֆրաստյան 1961, 247):

Էրզրումի վալի Բաթթալ փաշան և Չըլդրի վալի Սուլեյման փաշան խնդրագիր են ուղարկում սուլթանին՝ Հերակլ խանի խաղաղության կոչերին հավատ չընծայելու և լեզգի զինվորներին և Իրանի խաներին Օսմանյան կայսրության կողմը գրավելու անհրաժեշտության մասին կայսերական հրաման արձակելու մասին (Binark 1993, 75–76): Չըլդրի վալիին հրաման տրվեց «Դաղստանի ժողովուրդներին սիրաշահելու համար այդ ժողովրդի պարագլուխներին Երջանիկ Ասիթանեից (սուլթանական պալատից) ուղարկված փառիշահական (արքայական) նվերներ ու կայսերական շնորհներ հանձնել»: Հրամայվում էր հիշյալ ժողովրդին պատերազմի և ջիհադի կոչ անելու և հրավիրելու մասին տրված բարձր հրամանները հասցնել և հիշյալ ժողովրդի կողմից դեպի Չըլդր եկած ղազիներին և մյուջահիդներին (հանուն իսլամական կրոնի մղվող պատերազմում կռվող մարտիկներ) նվերներով պարգևատրել (Սաֆրաստյան 1961, 264):

1783 թ. աշնանը հակառուսական և հակավրացական դաշինք կնքելու նպատակով թուրք գործակալները Խալիլ էֆենդու գլխավորությամբ ժամանում են Արևելյան Կովկաս: Թուրք բանագնացները լինում են Շիրվանում, Ղարաբաղում, Դաղստանում, այնուհետև ուղևորվում Երևան (Маркова 1966, 203): Սակայն հայտնի չէ, թե Խալիլ էֆենդու գլխավորած պատվիրակությունը Երևանի որ խանի հետ է հանդիպել, և բանակցությունները ինչ ընթացք են ստացել (Հակոբյան 2021, 136):

Նշված ժամանակահատվածում հատկապես ակտիվ էր Ախալցխայի Սուլեյման փաշան: 1784 թ. հունվարին վերջինս ժամանում է Ղարաբաղի խանություն՝ Իբրահիմ խանի մոտ: Հավաքատեղի է հայտարարվում Շուշին: Այստեղ, նվերներով և փողերով գայթակղված, իրենց ջոկատները բերեցին Խունզախի խանի և Թարքիի շամխալի (կառավարիչ) որդիները, Կայտագի ուցմիի զարմիկը,

Ջենգուտայի Ալի-Սուլթանը և չեչեն որոշ մեծամեծեր: Իմանալով այս մասին՝ Կովկասում ռուսական զորքերի ղեկավար գեներալ-լեյտենանտ Պոտյոմկինը նամակներ ուղարկեց դադստանյան տիրակալներին՝ պահանջելով հետ կանչել իրենց ազգականներին Իբրահիմ խանի մոտից (Маркова 1966, 204): Դրան հետևում են դադստանյան տիրակալների նամակները հավատարմության խոստումներով (Гаджиев 1988, 184):

1784 թ. փետրվարին Ախալցխայի Սուլեյման փաշան նամակ է ուղարկում Կայսազիի Ամիր Համզային՝ խնդրելով ուղարկել 300 մարդ: Խոստանում է նրանց վճարել 60 ռուբլի աշխատավարձ, խալաթներ և «այն ամենը, ինչ կհափշտակվի Վրաստանից»: Նմանատիպ բովանդակությամբ 24 նամակ է ուղարկվում նաև դադստանյան մյուս տիրակալներին (Маркова 1966, 204):

Իբրահիմ խանը, որը նախկինում ավելի շատ էր զգուշանում ռուսներից, XVIII դարի վերջին սկսում է ակտիվ համագործակցել օսմանցիների հետ: Ռուս պատմաբան, գաղտնի խորհրդական Բուտկովը այս առիթով ասում է. «Տեսնելով Օսմանյան կայսրության ուշադրությունը, որը վերջինս դարձնում էր տարածաշրջանին՝ Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը քաջապնդվեց, սկսեց ավելի քիչ վախենալ Ռուսաստանից և սաստկացրեց ճնշումը իր հայերի նկատմամբ, որոնք Ռուսաստանի հետ գաղտնի հարաբերությունների մեջ էին (Бутков 1869, 145)»:

Հայտնի է, որ միայն 1784 թվականին տարածաշրջան է ժամանել 60 բանագնաց՝ սուլթանական ֆերմաններով և տեղական տիրակալների համար առատաձեռն նվերներով (Гаджиев 1988, 12):

1784 թ. դեկտեմբերին գնդապետ Բուռնաշևը Թբիլիսիից հաղորդում է, որ տարածաշրջան է ժամանել թուրք գործակալ Իբրահիմ բեկը: Վերջինս եկել է գումարով և պահանջում է այսրկովկասյան խաներից հնարավոր պատերազմի դեպքում միավորվել Ռուսաստանի դեմ: Բուռնաշևը հաղորդում է նաև, որ թուրք գործակալները սկսել են Վրաստանի մահմեդական բնակչության հետ աշխատանքները, որպեսզի նրանք չընդունեն Հերակլ թագավորի իշխանությունը և պայքարի դուրս գան (РГАДА, разряд XXIII. оп. 1–4, д. 13, ч. 10, л. 36):

Նշված Իբրահիմ բեկի գործունեության մասին հիշատակությունների ենք հանդիպում Հնագույն ակտերի ռուսական պետական արխիվի այլ գործերում ևս: 1785 թ. հունվարի 11-ին Դերբենդի և Ղուբայի Ֆաթի Ալի խանը հայտնում է գեներալ-լեյտենանտ Պոտյոմկինին, որ թուրքական սուլթանի կողմից Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի մոտ էր ժամանել գործակալ Իբրահիմ բեկը: Նա իր հետ բերել էր սուլթանական նամակ՝ ուղղված այսրկովկասյան խաներին և դադստանյան կառավարիչներին, ինչպես նաև մեծարժեք նվերներ՝ թանկարժեք քարերով զարդարված խալաթներ, ժամացույցներ և ոսկյա մետաղադրամներ կաշառքի համար (РГАДА, разряд XXIII, оп. 1–5, д. 13, ч. 14, л. 85): Ինչպես նաև սպասում էր Պոտյոմկինի հրահանգին՝ ինչպես վարվել Իբրահիմ բեկի հետ, թույլատրել արդյոք վերջինիս մուտքը դադստանյան տիրույթներ, որոնք տատանվում էին Ռուսաստանի կամ Թուրքիայի հետ հավատարմության մեջ: Հաղորդվում էր նաև Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի անհավատարմության մասին, որը գաղտնի բանակցություններ է վարում Թուրքիայի հետ (РГАДА, разряд XXIII, оп. 1–5, д. 13,

չ. 14, լ. 87): 1786 թ. ռուսական հրամանատարությանը զեկուցվում է, որ ուխտագնացների անվան տակ Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի մոտ էին գնացել թուրք փաշաներ «վեհաշուք գանձերով» (РГАДА, разряд XXIII, оп. 1–5, д. 13, ч. 17, л. 419):

Թուրք գործակալների գործունեությունը 1787–1791 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում և դրան հաջորդող տարիներին

Ռուս-թուրքական նոր պատերազմի նախօրեին Արևելյան Կովկաս ուղարկված թուրք գործակալների թիվը կտրուկ ավելացավ: 1787 թ. սկզբին Թուրքիան Դաղստան և այսրկովկասյան մյուս տիրակալների մոտ է ուղարկել Կափըջը-Բաշին (սուլթանական ասպանդակի կամ Դուան գլխավոր դռնապանը): Նրա հետ ուղարկվել է 80 հազար ոսկի և 30 խալաթ՝ որպես նվեր տարբեր խաներին ու ազդեցիկ մարդկանց (Бутков 1869, 197): Պատերազմից անմիջապես առաջ Ֆաթի Ալի խանին Կափըջը-Բաշին տանում է 4000 ոսկի, սամույրի մուշտակ և ադամանդներով զարդարված դաշույն՝ վերջինիս կոչ անելով հարձակվել Վրաստանի վրա: Սակայն ինչպես նշում է ռուսական հետախուզությունը, Ֆաթի Ալի խանը հրաժարվել է նվերներից (Гаджиев 1988, 209):

1787 թ. օգոստոսին Թուրքիան պատերազմ սանձազերծեց Ռուսաստանի դեմ: Ռազմական գործողությունների վերսկսումը նշանակում էր սուլթանական Թուրքիայի հակառուսական քարոզչության ակտիվացում:

Պատերազմի հայտարարությունից անմիջապես հետո Չըլդրի վալի Սուլեյման փաշային բարձր հրաման ուղարկվեց և նրան հանձնարարվեց, միանալով Դաղստանի և այսրկովկասյան խաներին, ներխուժել ռուսական կալվածքներ: Կառավարիչներին Թուրքիայի կողմը գրավելու համար «նրանց ուղարկվեցին իրադրությունը բացատրող առանձին կայսերական հրահանգներ, և միևնույն ժամանակ փաղիշահական ընդունելություն կազմակերպվեց: Արքունի զինակիցներից Մուհամմեդ Սալիհ-Աղան արտակարգ լիազորություններով ուղարկվեց Դաղստան» (Սաֆրաստյան 1961, 273):

1787-1791 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ողջ ընթացքում թուրքերը շարունակեցին սերտ հարաբերությունները լեռնային ժողովուրդների հետ: 1789-ին սուլթան Սելիմ III-ն ուղարկեց հերթական ֆերմանը՝ հասցեագրված կաբարդացիներին, չեչեններին, դաղստանցիներին, որտեղ նա կոչ էր անում ռազմական գործողություններ սկսել Ռուսաստանի դեմ և նշում, որ շուտով Կովկասում կլինի հաղթական Հուսեյին Բաթալ փաշան իր 6000-անոց զորքով և բազմաթիվ թնդանոթներով՝ լեռնականներին Ռուսաստանից ազատելու համար: «Նա իր հետ կրերի նաև մեծ գանձարան՝ աչքի ընկածներին պարգևատրելու համար (Смирнов 1958, 156)»:

Բաթալ փաշան կարծում էր, որ իր առաջին հաջողությունը Կովկասյան ճակատում պետք է լինի Ռուսաստանի դեմ բորբոքել ոչ միայն բոլոր կովկասցիներին, այլ նաև «ռուսական գավազանին ենթակա բոլոր մահմեդականներին»: Դեռևս 1788 թվականից հսկողություն էր սահմանվել բոլոր մահմեդականների վրա (Бутков 1869, 224):

Թուրքիայի ջանքերը ցանկալի արդյունք չէին տալիս: 1790 թ. սեպտեմբերին Բաթալ փաշայի զորքերը պարտություն կրեցին: Չկորցնելով լեռնականներին Ռուսաստանի դեմ օգտագործելու հնարավորության հույսը՝ 1791 թ. մարտին Սուլթան Սելիմ III-ը (1789–1807) Արևելյան Կովկաս ուղարկված ֆերմաններից մեկում հրամայում է Ռուսաստանի հետ ունեցած իրական պատերազմի կապակցությամբ մահմեդական դավանանքի բոլոր ժողովուրդներին օր ու գիշեր զինվել ռուսների դեմ և սպառնում չինազանդվողներին բաժանել իրենց կանանցից (Бутков 1869, 230):

Այս շրջանի փաստաթղթերի ուսումնասիրությունից կարող ենք ենթադրել, որ թուրքերը դժգոհ էին լեռնականների գործողություններից: Բաթալ փաշայի պարտությունից հետո Էրզրումի և Տրապիզոնի նահանգապետ նշանակված Աբդուլլահ փաշայի մեծ վեզիրին ուղղված 1791 թ. սկզբի զեկուցագրում ասվում է. «Ո՛ր չերքեզներով, ո՛չ էլ մյուս ցեղերով չպետք է հպարտանալ: Սրանք մարդիկ են, որոնք մտածում են միայն իրենց շահի մասին: Նրանք ընդունակ են ցրվել՝ թալանելով ամեն ինչ, եթե տեսնում են, որ օսմանյան ուժերը կարող են պարտություն կրել (Беннигсен 1994, 78–79)»:

1787–1791 թթ. ռազմական գործողություններում ևս Օսմանյան կայսրությունը պարտվեց: Չհաշտվելով պարտության հետ՝ սուլթանական Թուրքիայի իշխող շրջանակները դեռևս ակնկալում էին հաշվեհարդար տեսնել և հասնել ուժերի վերադասավորվածության: 1793 թվականին թուրքերը փորձեցին վրեժխնդիր լինել և Սելիմ III-ի ֆերմանով Կաբարդա ուղարկեցին թուրք դերվիշ Ֆրիզ օղլուն: Ֆերմանում կաբարդացիներին և դաղստանցիներին կոչ էր արվում պատրաստ լինել Ռուսաստանի հետ նոր պատերազմի: Սուլթանը հավաստիացնում էր նաև, որ իր զորքը ռազմական գործին վարժվում է ռուսների օրինակով (Бутков 1869, 266):

1798 թ. փետրվարի սկզբին սուլթանը հարուստ նվերներով Արևելյան Կովկաս է ուղարկում Կարսի փաշային: Վերջինս տեղի տիրակալներին է փոխանցում, որ շուտով Օսմանյան կայսրությունը պատերազմելու է ռուսների հետ և կոչ է անում նույնակրոն եղբայրներին ռուսական զորքերի՝ Դաղստանի տարածքով տեղաշարժվելու դեպքում ոչ միայն միահամուռ ուժերով խոչընդոտել զորքի տեղաշարժը, այլև տիրանալ սահմանային կետերին, որոնք ռուսները խլել են իրենց նախնիներից: Սուլթանը խոստանում էր իր հերթին օգնել լեռնականներին: Նշվում է, որ դաղստանյան կառավարիչները տվել են իրենց գրավոր համաձայնությունը (Гаджиев 1988, 244):

Այդուհանդերձ, սուլթանական Թուրքիայի ջանքերը ապարդյուն էին: XVIII դարի վերջերին ուժերի դասավորվածությունը լիովին որոշված էր: Օսմանյան կայսրության և Իրանի հետ պատերազմների հետևանքով Ռուսաստանը ամրապնդել էր իր դիրքերը տարածաշրջանում:

Օսմանյան Թուրքիայի քաղաքական պայքարը XIX դարի առաջին քառորդին

XIX դարում Օսմանյան կայսրությունը շարունակում է իր Կովկասյան քաղաքականությունը, այն է՝ հակառուսական քարոզներ, լեռնականներին զենքի

մատակարարում, տեղական կառավարիչներին գումարով և նվերներով սիրաշահում, ինչպես նաև սրբազան պատերազմի կրոնական կոչեր: Ռուս-թուրքական նոր պատերազմին ընդառաջ սուլթանի գործակալների գործունեությունը նորից ակտիվանում է: Թուրքական կառավարությունը մեծ ջանքեր է գործադրում առաջիկա պատերազմում Կովկասի ժողովուրդներին իր կողմը գրավելու և դրանով՝ ռուսներին հակազդելու նպատակով անհրաժեշտ ուժեր հայթայթելու համար: «Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրեր» հավաքածուի մեջ տպագրված մի շարք օսմաներեն հրովարտականների հաղորդած տվյալների քննությունն առավել ակնհայտ է դարձնում Օսմանյան կայսրության վարած քաղաքականությունն Արևելյան Կովկասում: Անմիջապես պատերազմից առաջ անատոլիական զորքերի հրամանատար Յուսուֆ Ջիյա փաշայի արձակած ուղերձում մասնավորապես նշվում էր, որ «ռուս գյավուրները նպատակ են հետապնդում քանդել իսլամը և մահմեդականներին միմյանց դեմ հանել»: Կոչ էր արվում սրբազան պատերազմի դուրս գալ ունեցվածքով և կյանքով՝ խոստանալով մեծ պարգևատրում (Берке 1869, 527):

1806 թ. դեկտեմբերի 24-ին Թուրքիան պատերազմ հայտարարեց Ռուսաստանին, որը, սակայն, անհաջող ավարտ ունեցավ Օսմանյան կայսրության համար: Այս պատերազմի ողջ ընթացքում ևս լեռներ թափանցած հետախույզները կոչ էին անում բոլոր մահմեդականներին սրբազան պատերազմի դուրս գալ: Զգալով մոտալուտ պարտությունը՝ սուլթան Մահմուդ II-ը (1808–1839) 1812 թ. ֆերման է ուղարկում Դերբենդի, Շիրվանի, Դաղստանի տիրակալներին՝ նշելով, որ «Օսմանյան կայսրության, ազգի և կրոնի թշնամիներ մոսկովյան գյավուրների դեմ սրբազան պատերազմը բոլոր մահմեդական ժողովուրդների համար այլևս անհրաժեշտություն է դարձել»: Կոչ էր անում կրոնին հավատարիմ խաներին և էմիրներին հավաքել իրենց ենթակա ցեղերին և ժողովուրդներին ու միահամուռ ուժերով հարձակվել այդ գյավուրների վրա, ավերել նրանց բնակավայրերը, կողոպտել, իսկ ընտանիքները գերի վերցնել՝ խոստանալով առավել հերոսացածներին մեծ պարգևատրում տալ և դրախտ գտնել հաջորդ կյանքում (Берке 1873, 605–606):

Չնայած այս ամենին՝ 1812 թ. մայիսի 5-ին Ռուսաստանը Բուխարեստի պայմանագրով ձևակերպեց իր հաղթանակը Թուրքիայի նկատմամբ, իսկ մեկ տարի անց՝ 1813 թ. նոյեմբերի 24-ին ստորագրվեց Գյուլիստանի պայմանագիրը, ըստ որի՝ շահական Իրանը հրաժարվում էր Վրաստանի, Դաղստանի նկատմամբ ունեցած պահանջներից և ճանաչում Ռուսաստանի տիրապետությունը դրանց նկատմամբ:

Օսմանյան կայսրության և Իրանի հետ խաղաղության պայմանագրերը օրինականորեն ամրագրեցին Արևելյան Վրաստանի միացումը Ռուսաստանին: Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցան նաև այսրկովկասյան խանությունների մեծ մասը՝ Բաքվի, Ղարաբաղի, Շիրվանի, Դերբենդի ու Թալիշի և Հյուսիսային Կովկասի լեռնային համայնքները:

Չնայած նրան, որ Դաղստանը մտել էր Ռուսաստանի կազմի մեջ, այնուամենայնիվ, Օսմանյան կայսրությունը շարունակում էր այն համարել իրենը:

Օսմանյան արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ կովկասցիների կապը Թուրքիայի հետ շարունակվում էր: Այդ մասին է վկայում արքունիքի գլխավոր հաշվապահությունում առկա 1813 թվականով թվագրվող մի փաստաթուղթ առ այն, որ հրամայվում էր Դադստանից ժամանած դեսպաններին 2182 քուրուշի չափով գումար տրամադրել՝ նրանց ծախսերը փոխհատուցելու նպատակով (Binark 1992, 47):

Արխիվային նույն հավաքածուում հանդիպում ենք նմանատիպ մեկ այլ վավերագրի, ըստ որի, Շուշիի և Շիրվանի խանությունից ժամանած դեսպաններին սուլթանի հրամանով դեֆթերդարը պարտավորվում էր 500-ական քուրուշ տրամադրել հաշվապահությունից (Binark 1992, 46):

Եզրակացություններ

Ամփոփելով վերոշարադրյալը՝ կարող ենք փաստել, որ դարեր շարունակ Կովկասն ընդհանրապես և Արևելյան Կովկասը, մասնավորապես, եղել են Օսմանյան կայսրության աշխարհաքաղաքական շահերի գոտի: Չնայած մի շարք պայմանագրերին՝ Թուրքիան մտադիր չէր հրաժարվել նրա նկատմամբ իր դարավոր հավակնություններից: Արխիվային տարբեր հավաքածուներում զետեղված փաստաթղթերի ուսումնասիրությունից ակնհայտ է դառնում, որ օսմանյան քաղաքականության ձևերն ու մեթոդները Արևելյան Կովկասում XVIII դարի երկրորդ կեսին – XIX դարի սկզբին շարունակում էին մնալ նույնը: Տարբեր տեսակի դերվիշների, մոլլաների քողի տակ այստեղ էին ուղարկվում բազմաթիվ գործակալներ, որոնք թուրքական քաղաքականության իրականացնողներն էին տեղում: Վերջիններս, որտեղ խոստումներով, որտեղ կաշառքով, որտեղ կրոնական քարոզչությամբ, փորձում էին բնակչությանը «սրբազան պատերազմի մղել անհավատների դեմ»: Սակայն թուրքերի ակնկալիքները, կապված լեռնականների հետ, այդպես էլ չիրականացան: Ռուսաստանի հետ պատերազմի նախապատրաստվելիս և պատերազմի ողջ ընթացքում Օսմանյան կայսրությունն արեց ամեն ինչ Արևելյան Կովկասում հակառուսական ցույցեր կազմակերպելու և լեռնականներից զորք ստեղծելու համար: Օսմանցիների գրավոր կոչերը տարածաշրջանում աջակցություն չէին ստանում: Օսմանյան կայսրությանն այդպես էլ չհաջողվեց Կովկասի մահմեդականներին պայքարի հրահրել: Պետք է նշել, որ ո՛չ թուրք սուլթանի առատաձեռն նվերները, ո՛չ էլ այսրկովկասյան խաներին տված խոստումները մեծ հաջողություն չեն ունեցել, թեև նրանց մեծ մասը թուրքամետ էր: Այսրկովկասյան խաներն ու դադստանյան տիրակալներն էլ իրենց իշխանությունը պահպանելու համար վարում էին այսպես կոչված խուսանավելու քաղաքականություն և լիարժեք ցույց չէին տալիս իրենց կողմնորոշումը: Նրանք թուրքերից ընդունում էին գումարը, զենքն ու սուլթանական թանկարժեք նվերները, սակայն հարկ եղած դեպքում հավատարմության խոստում տալիս ռուսներին: Հաճախ կովկասյան կառավարիչներն հենց իրենք էին սուլթանական հրովարտակաների բնօրինակները հանձնում ռուսական հրամանատարությանը:

Շնորհակալական

Սույն ուսումնասիրության ընթացքում կարևոր խորհուրդների և օժանդակ գրականություն տրամադրելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի Արևելագիտության բաժնի վարիչ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր Բ. Կոստիկյանին:

Գրականություն/References/Литература

1. Հակոբյան Վ. 2021, Երևանի խանության ԺԸ դարի երկրորդ կեսի պատմության հարցերն ըստ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրական նյութերի, Երևան, Մատենադարան:
Hakobyan V. 2021, The Issues of History of Yerevan Khanate in the Second Half of the XVIII Century According to the Persian Documentaries of Matenadaran Yerevan, Matenadaran (in Armenian).
2. Մխիթարյան Գ. 2018, Արևելյան Այսրկովկասի վարչաքաղաքական կազմավորումները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, Երևան, «Գիտություն»:
Mkhitaryan G. 2018, The Administrative and Political Formations in Transcaucasia in the Second Half of the 18th Century, Yerevan, Gitutyun (in Armenian).
3. Սաֆրաստյան Ա. 1961, Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին Ա, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
Safirstyan A. 1961, Turkish Sources about Armenia, Armenians and Other Peoples of Transcaucasia A, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
4. Беннигсен А. 1994, Народное движение на Кавказе в XVIII в. («Священная война» Шейха Мансура 1785–1791 гг. Малоизвестный период и соперничество в русско-турецких отношениях), Махачкала, Типография Дагестанского научного центра РАН.
Bennigsen A. 1994, The Popular Movement in the Caucasus in the 18th Century ("The Holy War" of Sheikh Mansur 1785–1791. A Little-known Period and Rivalry in Russian-Turkish relations), Makhachkala, Printing House of the Dagestan Scientific Center of the Russian Academy of Sciences (in Russian).
5. Берже А. 1869, Акты, собранные Кавказской археографической комиссией III, Тифлис, Типография Главного Управления Наместника Кавказского.
Berge A. 1869, Acts Collected by the Caucasian Archaeographic Commission III, Tbilisi, Printing House of the Main Administration of the Viceroy of the Caucasus (in Russian).
6. Берже А. 1873, Акты, собранные Кавказской археографической комиссией V, Тифлис, Типография Главного Управления Наместника Кавказского.
Berge A. 1873, Acts Collected by the Caucasian Archaeographic Commission V, Tbilisi, Printing House of the Main Administration of the Viceroy of the Caucasus (in Russian).
7. Бутков П. 1869, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г., II, Санкт-Петербург, Типография Императорской Академии наук.
Butkov P. 1869, Materials for the New History of the Caucasus from 1722 to 1803, II, St. Petersburg, Printing House of the Imperial Academy of Sciences (in Russian).

8. Гаджиев В. 1988, Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XIX в., сборник документов, Москва, «Наука».
Gadzhiev V. 1988, Russian-Dagestan Relations in the 18th – Early 19th Centuries, Collection of documents, Moscow, Nauka (in Russian).
9. Маркова О. 1966, Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, Москва, «Наука».
Markova O. 1966, Russia, Transcaucasia and International Relations in the 18th Century, Moscow, Nauka (in Russian).
10. РГАДА, разряд XXIII. Кавказские дела, оп. 1–3, д. 9, ч. 2.
RSAAA, category XXIII. Caucasian affairs, inv. 1–3, d. 9, part 2 (in Russian).
11. РГАДА, разряд XXIII. Кавказские дела, оп. 1–4, д. 13, ч. 4, 10.
RSAAA, category XXIII. Caucasian affairs, inv. 1–4, d. 13, part 4, 10 (in Russian).
12. РГАДА, разряд XXIII. Кавказские дела, оп. 1–5, д. 13, ч. 14, 17.
RSAAA, category XXIII. Caucasian affairs, inv. 1–5, d. 13, part 14, 17 (in Russian).
13. Смирнов Н. 1958, Политика России на Кавказе в XVI–XIX в., Москва, изд. социально-экономической литературы.
Smirnov N. 1958, Russia's Policy in the Caucasus in the 16th–19th Centuries, Moscow, Publishing House of Social and Economic Literature (in Russian).
14. Binark İ. 1992, Osmanli Devleti ile Kafkasya, Türkistan, ve Kırım hanlıkları arasındaki münasebetlere dair arşiv belgeleri (1687–1908 yılları arası) I, Ankara, "Başbakanlık Devlet Arşivleri".
Binark I. 1992, Archive Documents on Relations Between the Ottoman Empire and the Caucasus, Turkestan, and Crimean Khanates (between the years 1687–1908) I, Ankara, Prime Ministry State Archives (In Turkish).
15. Binark İ. 1993, Osmanli Devleti ile Azerbaycan türk hanlıkları arasındaki münasebetlere dair arşiv belgeleri (1575–1918) II, Ankara, "Başbakanlık Devlet Arşivleri".
Binark I. 1993, Archive Documents on Relations Between the Ottoman Empire and the Azerbaijani Turkish Khanates (1575–1918) II, Ankara, Prime Ministry State Archives (In Turkish).